

Paulina Maria Przybyszewska
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Bogini Angitia — zapomniane bóstwo Marsów

Współczesne badania archeologiczno-historyczne umożliwiają rewizję wielu rdzennych praktyk religijnych znanych z obszaru Półwyspu Apenińskiego oraz szersze spojrzenie na wierzenia antycznych mieszkańców Rzymu. Pośród zapomnianych bogiń, takich jak Feronia, Marica, Reitia, szczególnie ciekawy wydaje się kult Angitii, mitycznej dawczynie życia utożsamianej z Dobrą Boginią. Ten fenomen religijny nie został jak dotąd szerzej zanalizowany, dlatego celem artykułu jest przede wszystkim zwięzła rewizja kultu ze wskazaniem jego roli, zasięgu terytorialnego oraz przyczyn stopniowego zaniku.

Wizerunki bogini i ogólna charakterystyka kultu

Boginię Angitię najczęściej określa się jako bóstwo o charakterze chtonicznym oraz fluwialnym, związane w sposób szczególny z jeziorem Fucinus¹. Jako wczesnoitalskie bóstwo afirmowane z praktykami magicznymi i uzdrowicielskimi, Angitia czczona była w szczególności przez lud Marsi i Paeligni². Bogini postrzegana była jako znawczynie ziołolecznictwa, trujących właściwości roślin oraz jadowitych stworzeń, przekazująca tę wiedzę ludziom³. Wzywano ją w nadziei na uleczenie czy choćby zesłanie ulgi w czasie choroby⁴. Pomimo istotnej roli, jaką odgrywała w sy-

¹ P. MONAGHAN: *Encyclopedia of Goddesses and Heroines*. Denver 2010, s. 449.

² AE 1975, 347 = AE 1996, 514; Sil. VIII 495—501; W.A. JAYNE: *Healing Gods of Ancient Civilizations*. New Haven 1962, s. 417; U. BIANCHI: *Gli dei delle stirpi italiche*. W: *Popoli e civiltà dell'Italia antica*. Vol. 7. Ed. M. PALLOTTINO. Roma 1980, s. 197—236.

³ Sil. VIII 495—501; W.A. JAYNE: *Healing Gods...*, s. 417; D. OGDEN: *Drakon Myth and Serpent Cult in Greek and Roman Worlds*. Oxford 2013, s. 208.

⁴ Macrob. I, 10; W.A. JAYNE: *Healing Gods...*, s. 416.

stemie religijnym Marsów, Angitia nie została wcielona do rzymskiego panteonu, jednak jej kult nie zaniknął, przyjął jedynie inną formę, ograniczając się do praktyk prywatnych o zasięgu lokalnym, i uległ powolnej marginalizacji⁵.

Utożsamiana również z boginią Angeronią lub Anginą, Angitia czczona była 21 grudnia podczas Divaliów, zwanych także Angeronaliami⁶. Mogła być identyfikowana z grecką Medeą powożącą smoczko-wężową kwadrygę, a także z Kirke — według niektórych legend będącą ich siostrą⁷.

Choć bogini nie włączono do rzymskiego panteonu, być może część praktyk religijnych została zasymilowana przez kult Dobrej Bogini, co wyjaśniałoby podobieństwa w symbolice i rytach obu kultów, jak również łądząco podobny sposób figuracji tych postaci⁸. Nie ma wielu rzeźb czy statuetek jednoznacznie zdefiniowanych jako wizerunki bogini Angitii. Zakłada się jednak, że przedstawiano ją jako kobietę siedzącą na tronie w pozycji frontalnej, ubraną w długi chiton oraz płaszcz⁹. Nie znamy również wszystkich atrybutów Angitii. Najprawdopodobniej mogła być przedstawiana z wężem lub wężami jak inne bóstwa chthoniczne, uzdrowicielskie, dawczynie życia. Brązowy posążek z Fucino ukazywał boginię Angitię ze zwierzęciem tym owiniętym wokół szyi i ramion¹⁰. Podobnie prezentowano galijską Sironę. Inna zachowana rzeźba z terakoty przedstawia natomiast bóstwo siedzące na bogato zdobionym tronie¹¹. *Imago* uległo zniszczeniu, brakuje dłoni

⁵ Szerzej o *interpretatio romana* w: C. ANDO: *The Matter of Gods: Religion and the Roman Empire*. Berkeley 2009, s. 43—58.

⁶ W. FOWLER: *The Roman Festivals of the Period of the Republic*. London 1899, s. 274—275; W.A. JAYNE: *Healing Gods...*, s. 416—417; C. LETTA: *Due nuove dediche latine dal Lucus Angitiae e il problema del peligno An(a)c(e)ta Cer(ria)*. „*Epigraphica*” 1999, 61, s. 13, 20—21; C. SANTI: *Angitia nel culto e nelle relazioni con il pantheon italico*. „*Annali del dipartimento di studi del mondo classico e del mediterraneo antico. Sezione linguistica*” 1994, 16, s. 242—243, 250—252; U. BIANCHI: *Gli dei delle stirpi italiche...*, s. 227—228; G. CAPOVILLA: *Per l'origine di alcune divinità romane*. „*Athenaeum*. Studi di letteratura e storia dell'antichità” 1957, 35, s. 89—120; W.A. JAYNE: *Healing Gods...*, s. 416—417; M. PERFIGLI: *Le pericolose angustie della dea Angerona. Motivi culturali e codificazione religiosa*. „*I Quaderni del Ramo d'Oro on-line*” 2009, 2, s. 273—303 (http://www.qro.unisi.it/frontend/sites/default/files/Le_pericolose_angustie_della_dea_Angerona.pdf, s. 273—303).

⁷ Serv. VII 7504; Sil. VIII 495—501; W.A. JAYNE: *Healing Gods...*, s. 417; M.J. FALCONE: *Medea e Angitia: possibili intersezioni nella cultura latina*. W: *Vita e Pensiero*. Eds. G. COLOMBO, M. PAOLINELLI, E. ZAMBRUNO. Milano 2011, s. 81—88; D. OGDEN: *Drakon Myth...*, s. 208.

⁸ H. BROUWER: *Bona Dea. The Sources and a Description of the Cult*. Leiden 1989.

⁹ Niewielka statuetka z białego marmuru z Luco dei Marsi, być może wizerunek bogini Angitii, datowany na III—II wiek p.n.e., <http://www.spaziovidio.it/archeo/HTML/cartina/SA-lucus.html> (dostęp: 7.05.15).

¹⁰ Przedmiot zaginął — jego omówienie w: E. FERNIQUE: *Découverte d'une figurine de bronze représentant Angitia*. „*Gazette Archéologique*” 1883, 8, s. 223—225; M.J. FALCONE: *Medea e Angitia...*, s. 90, 97.

¹¹ Posążek Angitii z terakoty; przedstawienie bogini w pozycji siedzącej na tronie z wieloma detalami, w długim chitonie z płaszczem, datowane na III—II wiek p.n.e.; odkryty w 2003 roku w Luco

posągu, co nie pozwala na określenie atrybutów Angitii. Jednak figuracja oraz duże prawdopodobieństwo ukazywania bogini z węzami sugeruje podobieństwo do późniejszych przedstawień Dobrej Bogini. Motyw węza był również charakterystycznym elementem kultu kteteńskiej bogini Potni¹². Minojskie figurki przedstawiają postać kobiecą w tradycyjnym stroju z uniesionymi rękoma oplecionymi przez węże¹³. Mianem Potnia Theron określa się sposób figuracji żeńskiego bóstwa w adoracji zwierząt¹⁴.

Etymologia imienia

Łacińskie formy imienia bogini: Angitia i Angita, pochodzą najprawdopodobniej od słowa *anguis* — „wąż” lub *indiges* — „dawczyni życia”¹⁵. W języku Pelignów nazywano bóstwo Anaceta, natomiast w języku oskijskim odpowiednikiem imienia bogini były formy Angitia Diiva oraz Anceta¹⁶. Zastanawiające jest podobieństwo do imienia irańskiej bogini Anahity lub Anchity, towarzyszkii Mitry, będącej również sumeryjską nazwą słońca i asyryjskiej bogini Isztar¹⁷. Jeśli wszystkie wymieniane imiona określałyby tę samą boginię, można by ich korzenie wywodzić z języka akadyjskiego. Angitia byłaby więc „tą, która przybywa na ratunek, która

---

dei Marsi, obecnie w Museo Casa Natale di Gabriele D’Annunzio, Pescara, <http://www.spaziovidio.it/archeo/HTML/cartina/SA-lucus.html> (dostęp: 7.05.15).

¹² C. BOËLLE: *Po-ti-ni-ja: l’élément féminin dans la religion mycénienne*. Paris 2004.

¹³ P. MONAGHAN: *Encyclopedia of Goddesses...*, s. 372, 430—431.

¹⁴ P. CARROZZONI: *Potnia Theron: la signora degli animali e la mitologia romana*. “Associazione Aequa” 2016, 18, 65, s. 3—9; T. FISHER-HANSEN, B. POULSEN: *From Artemis to Diana: the goddess of man and beast*. Copenhagen 2009, s. 23.

¹⁵ AE 1975, 00347 = AE 1996, 514; AE 1999, 568; AE 1964, 0015; CIL IX 03074; G. SEMERANO: *Le origini della cultura europea. Rivelazioni della linguistica storica*. T. 1. Firenze 1984, s. 285, 328; G. ROCCA: *Ancora sul dossier italico di Cerere*. W: *La Tavola di Agnone nel contesto italico*. Ed. L. DEL TUTTO PALMA. Firenze 1996, s. 233—234.

¹⁶ CIL I 03226; CIL I 03212; CIL I 03215; CIL I 1763; A. LA REGINA: *I Sanniti*. W: *Italia omnium terrum parens*. Ed. G. PUGLIESE CARRATELLI. Milano 1989, s. 301—432; D. SILVESTRI: *Carattere e diffusione del latino in età arcaica*. Pisa 1993, s. 113—116; E. PERUZZI: *Testi latini arcaici dei Marsi*. „Maia: Rivista di letterature classiche” 14. Ed. G. FUNAIOLI, G. PERROTTA. Messina 1962, s. 139; C. LETTA, S. D’AMATO: *Epigrafia della regione*. Milano 1975, s. 301—304; G. ROCCA: *Ancora sul dossier...*, s. 231—232; G. DEVOTO: *Gli antichi Italici*. Firenze 1967, s. 168; G. SEMERANO: *Le origini della cultura europea. Rivelazioni della linguistica storica*. T. 1. Firenze 1984, s. 285, 328; być może znana także pod imieniem Angeronia od wspólnego korzenia — *angina* lub *angor*, zob.: W.A. JAYNE: *The Healing Gods...*, s. 416.

¹⁷ G. SEMERANO: *Le origini della cultura...*, s. 328.

jest blisko”, co uwidaczniałoby popularność bogini jako opiekunki, wspomóżycielki w potrzebie¹⁸.

Imię bogini pojawia się w źródłach epigraficznych¹⁹. Niektóre inskrypcje zawierają formę mnogą imienia bogini — Ancites, przez co utożsamia się ją z dualistycznym bóstwem chtonicznym bądź opiekuńczym, czczonym wraz z personifikacją świętego jeziora Fucinus²⁰. Jedna z inskrypcji dedykowana jest: Anceta-Cerria, co może być przydomkiem ukazującym powiązanie z innym bóstwem²¹. Przydomek Cereria może także odnosić się do chtonicznego charakteru kultu²². Natomiast przydomek Diivii uwydatnia niebiański wymiar bóstwa, akcentując związek bóstwa ze słońcem. Uzdrowicielski charakter kultu nie jest szczególnie podkreślany w materiale epigraficznym, jedynie samo wywodzenie imienia od łac. *indiges* może odnosić się do ofiarowywania bądź przywracania życia.

Węże oraz ślady kultu Angitii we współczesnej tradycji chrześcijańskiej

Charakterystyczny element kultu Angitii stanowiły węże. Zwierzęta te były otaczane szczególną czcią. W sanktuariach bogini noszono je owinięte wokół szyi i ramion, a także nakładano je na oskie *imago*, w czym widać niebywałe podobieństwo do praktyk kultowych dokonywanych w sanktuariach Bonae Deae²³. Angi-

¹⁸ Ibidem, s. 285, 328.

¹⁹ A. ERNOUT: *Numina ignota II: Angitia-Acerta*. „Revue de philologie, de littérature et d’histoire anciennes” 1965, 39, s. 195—199; G. ROCCA: *Angitiae sacrum: riconsiderazioni su un’epigrafe da Trebula Mutuesca*. „Annali del dipartimento di studi del mondo classico e del mediterraneo antico. Sezione linguistica” 1994, 16, s. 223—239; C. LETTA: *Due nuove dediche latine...*, s. 9—26; M. BUONOCORE: *L’Abruzzo è il Molise in età romana tra storia ed epigrafia*. L’Aquila 2002, s. 315—347.

²⁰ CIL IX 3074, 3515; AE 1904, 196 = AE 1910, 0199; G. DEVOTO: *Gli antichi Italici...*, s. 240; C. SANTI: *Angitia nel culto...*, s. 252—254, 256; C. LETTA: *I Marsi e il Fucino nell’antichità*. Milano 1972, s. 53—59, 61—63.

²¹ CIL I 03212; CIL I 3226 = CIL IX 6790; CIL I 3215; P. POCETTI: *Una nuova iscrizione peligna e il problema di Anaceta*. „Rendiconti dalla classe di scienze morali, storiche, e filozofiche dell’Accademia Nazionale dei Lincei” 1980, 35, s. 509—516; IDEM: *Ancora sull’interpretazione di peligno anaceta alla luce di una nuova attestazione*. „Studi e Saggi Linguistici” [ed. T. BOLELLI] 1982, 22, s. 171—182; G. ROCCA: *Ancora sul dossier...*, s. 652—658; C. SANTI: *Angitia nel culto...*, s. 241—243; U. BIANCHI: *Gli dei delle stirpi italiche...*, s. 198—199, 209; C. LETTA: *Due nuove dediche...*, s. 21—26.

²² M. DURANTE: *I dialetti medio-italici*. W: *Popoli e civiltà dell’Italia antica*. Vol. 6. Ed. M. CRISTOFANI, A.L. PROSDOCIMI et al. Roma 1980, s. 795; U. BIANCHI: *Gli dei delle stirpi italiche...*, s. 228.

²³ P. MONAGHAN: *Encyclopedia of Goddesses...*, s. 449.

tia uchodziła za zaklinaczkę gadów kontrolującą bez trudu ich zachowanie, m.in. mogła zabijać je poprzez dotyk, co uważano za rodzaj uroku²⁴. Jako bóstwo węzowego jadu rozciągała swoją opiekę nad ofiarami ukąszeń, niwelując działanie trucizn. Prawdopodobnie kapłani Angitii wykorzystywali jad węży oraz produkty zielarskie do przygotowywania odtrutek, eliksirów i lekarstw.

Pozostałości po kulcie bogini Angitii na terytorium Marsów i Pelignów możemy upatrywać w *la festa dei serpari*. Uroczystość ta dedykowana jest współcześnie Świętemu Dominikowi, patronowi górskiego miasteczka Cocullo²⁵. To przykład wcieleń elementów kultu pogańskiego do tradycji chrześcijańskiej. Do dnia dzisiejszego w wiosce Cocullo otacza się węże specjalną czcią, są one obnoszone w rytualnych pochodach i tańcach podczas festiwalu Serpari w pierwszy czwartek maja²⁶. Na początku wiosny, po zimowej hibernacji, gady te są łapane przez mieszkańców miasteczka, według tradycji ludowych praktyki te mają zapewnić pomyślność i płodność, symbolizują odnowę, odrodzenie po zimie.

W Cocullo kontynuowane są również tradycje uzdrowicielskie. Obnoszona w pochodzie statua benedyktyna zawiera relikwie zęba świętego, który uważany jest za wspomóżyciela w bólu. Wierni tuż przed poranną mszą dziękczynną, pociągają zębami sznur dzwonu, by według tradycji utrzymać zdrowe zęby. Po czym zabierają z sobą garstkę uświęconej ziemi z grotty Świętego Dominika, która według wiernych ma właściwości apotropieczne.

Ośrodki kultu Angitii — Lucus Angitiae

Zarówno geneza kultu, jak i jego znaczące ośrodki wywodziły się z obszarów zajmowanych przez Marsów i Pelignów. Niemniej jednak rozproszenie znalezisk epigraficznych zdaje się potwierdzać występowanie kultu także na obszarach zamieszkiwanych przez Sabinów, Umbrów oraz Osków²⁷. Lucus Angitiae był największym ośrodkiem kultu bogini Angitii, a zarazem centrum religijnym Marsów,

²⁴ M.J. FALCONE: *Medea e Angitia...*, s. 84.

²⁵ C. SANTI: *Angitia nel culto...*, s. 241—257.

²⁶ P. MONAGHAN: *Encyclopedia of Goddesses...*, s. 450; P. SIMONCELLI: *Il rito dei Serpari*. „La Repubblica” 2006. Dostępne w Internecie: http://www.repubblica.it/viaggi/2006/04/27/news/il_rito_dei_serpari-117032840/?refresh_ce (dostęp: 10.06.2015).

²⁷ Świątynia Angitii znajdowała się m.in. w Trebula Mutuesca; CIL I 1763; CIL IX 3515; CIL IX 3074; G. ROCCA: *Angitiae sacrum: riconsiderazioni su un'epigrafe da Trebula Mutuesca...*, s. 231—35; E. PERUZZI: *Testi latini arcaici dei Marsi...*, s. 117—140; C. LETTA, S. D'AMATO: *Epigrafia della regione...*, s. 301—304; G. DUMÉZIL: *La religione romana arcaica*. Przeł. J. FURIO. Milano 1977, s. 582—592; C. LETTA: *Due nuove dediche...*, s. 23; M.J. FALCONE: *Medea e Angitia...*, s. 90.

którego początki sięgają VII—VI wieku p.n.e., kiedy to pod nazwą Anxi ewoluował z małego ośrodka kultu do roli miasta-sanktuarium²⁸. Jednak istnieją jeszcze wcześniejsze ślady aktywności człowieka na tym terytorium, przypadające na epokę brązu i żelaza, nie określono, czy już wtedy służyło ono wyłącznie do celów religijnych²⁹. Usytuowane przy brzegu jeziora Fucinus, niewątpliwie obfitowało w lecznicze zioła wykorzystywane przez tamtejszych kapłanów-medyków³⁰.

To pozamiejskie miejsce kultu zbudowane na skalistym stoku góry Penna położone było w pobliżu Lucus Marsi — centrum politycznego Marsów, którzy po klęsce w 302 roku p.n.e. zawarli pokój (*foedus*) z Rzymem i zostali ich sprzymierzeńcami (*socii*)³¹. To nie zatrzymało ambicji terytorialnych rodzącego się Imperium. Podczas *bellum Marsicum* w latach 91—88 p.n.e. miasto Anxa-Angitane, stanowiące fortecę Marsów, znacznie ucierpiało na skutek działań armii rzymskiej. Na czele rebelii stał Poppaedi Silo, którego podobizna widnieje na srebrnych denarach bitych w tym okresie najprawdopodobniej w świątyni Angitii³². Ten znaczący ośrodek z rozległą, złożoną strukturą świątynną na początku I wieku p.n.e. został przekształcony w rzymskie *municipium* wraz z Marruvium i Antinum, co niewątpliwie przyczyniło się do transformacji kultu³³.

Ośrodek występował pod różnymi nazwami, takimi jak Lucus Angitiae, Angiza lub Anxa. Dwie pierwsze w sposób oczywisty wywodziły się od imienia czczonej tam bogini, natomiast nazwa Anxa nawiązywała do lokalnego męskiego bóstwa, utożsamianego później z Jowiszem³⁴.

²⁸ G. GROSSI: *La città di Angitia il Lucus Angitiae e le origini di Luco dei Marsi*. Avezzano 1981, s. 119; M.J. FALCONE: *Medea e Angitia...*, s. 88—89.

²⁹ CIL IX 3885; G. GROSSI: *La città di Angitia...*, s. 5; A. LA REGINA: *Note sulla formazione dei centri urbani in area sabellica*. W: *Studi sulla città antica. Atti del Convegno di studi sulla città etrusca e italica preromana*. Ed. G. MANSUELLI, R. ZANGHERI. Bologna 1970, s. 193—200; C. LETTA: *Il territorio del Fucino in età preromana e romana: problemi topografici, storici, archeologici*. W: *Atti per il centenario del prosciugamento del Fucino*. Aquila 1977, s. 109—132.

³⁰ Virg. VII 758—759; W.A. JAYNE: *The Healing Gods...*, s. 417.

³¹ Liv. X 3, 5—6; Plin. III 108; G. GROSSI: *La „Safina tuta” in Abruzzo: Aequi-Aequiculi, Sabini, Marsi, Volsci, Pentri e Frentani dal 1000 al 290 a.C.* W: *Antica Terra d’Abruzzo 1*. Ed. G. GROSSI. Roma 1990, s. 332.

³² E. SALMON: *Samnium and the Samnites*. Cambridge 1967, s. 334; Ch. DART: *The Social War, 91 to 88 BCE. A History of the Italian Insurgency against the Roman Republic*. Farnham 2015, s. 41, 109.

³³ T. STEK: *Monumental Architecture of non-urban cult places in Roman Italy*. W: *A Companion to Roman Architecture*. Ed. R. ULRICH, C. QUENEMOEN. Hoboken 2014, s. 233; T. STEK: *Cult, conquest and ‘religious Romanization’. The impact of Rome on cult places and religious practices in Italy*. W: *The impact of Rome on cult places and religious practices in Italy*. Eds. T. STEK, G.-J. BURGES. London 2015, s. 16.

³⁴ Virg. VII 689; U. BIANCHI: *Gli dei delle stirpi italiane...*, s. 227—228; M. DURANTE: *I dialetti medio-italici...*, s. 790—824; A. ERNOUT: *Numina ignota...*, s. 198—199; M.J. FALCONE: *Medea e Angitia...*, s. 88.

Prace archeologiczne na terenie założonego na południowym brzegu jeziora Fucino parku i stanowiska archeologicznego Lucus Angitiae umożliwiły odtworzenie poszczególnych faz rozwoju kompleksu świątynnego³⁵. Sanktuarium było wielokrotnie powiększane, osiągając ostatecznie rozmiar 30 ha, a otaczające je nowe mury o poligonalnym kształcie miały około 2,4 km. Do kompleksu należały trzy pobliskie wzniesienia oraz obszerne sanktuarium, prawdopodobnie otoczone murem. Rozmiary tego miejsca kultu wskazują na jego ponadlokalne, interkulturowe znaczenie³⁶. W drugiej połowie IV wieku p.n.e., prawdopodobnie na początku wojny samnickiej, archaiczne obwarowania italskie Monte Penna zostały połączone z leżącym u podstaw sanktuarium Angitii masywnym murowanym ogrodzeniem o kształcie wielokąta z pięcioma wejściami, w tym z bramą główną prowadzącą na szczyt wzniesienia. Niewątpliwie było to znaczące centrum polityczno-religijne Marsów funkcjonujące autonomicznie aż do zakończenia *bellum Marsicum* w I wieku p.n.e.

Wykopaliska ujawniły również świątynię z czasów Augusta, doryckie kolumny, obszar cmentarny i inne artefakty, jak płaskorzeźby, rzeźby i monety. Odnaleziono trzy posągi bogini: jeden z terakoty w pozycji tronuującej i dwa marmurowe — z misternie odwzorowanym drapowaniem włosów. Ponadto na terenie Lucus Angitiae odkryto liczne pozostałości ceramiki, w tym wotywa z terakoty³⁷. W obrębie sanktuarium produkowano przedmioty wotywne z terakoty typowe dla kultów uzdrowicielskich, jak również ceramikę i maski pogrzebowe, które wypalano w piecach w południowo-wschodniej części ośrodka³⁸. Można je dziś oglądać w Museo Archeologico La Civitella w Chieti. Badania archeologiczne ujawniły również część mola złożonego z dużych kamiennych bloków. Jezioro Fucinus było bez wątpienia częścią kultu, być może molo służyło do czynności rytualnych.

Ośrodek ten nie zanikł po podboju rzymskim. W połowie I wieku p.n.e. odnowiono mury otaczające świątynię bogini³⁹. Był to dobrze zarządzany rzymski ośrodek⁴⁰. W tym okresie powstał również skarbiec, w którym składowano wotywa oraz świątynne precjoza, oraz nowa ogromna budowla sakralna z ciętego kamienia osadzona na wysokim, murowanym podium. Okryty dachówką budynek składał się z dwóch celli, których ściany ozdabiały kolorowe tynki, a podłogę biała-czarna mozaika oraz portyk ze zdobionymi bocznymi filarami⁴¹. Nie do końca wiadomo, jakie bóstwa były czczone w nowej świątyni, być może dwa bóstwa żeńskie Ceres

³⁵ G. GROSSI: *La città di Angitia...*, s. 17; M. FENELLI: *Lavinium*. W: *Archeologia Laziale* 6. Ed. S. QUILICI GIGLI. Roma 1984, s. 342, fig. 14—18.

³⁶ A. LA REGINA: *I Sanniti...*, s. 301—432.

³⁷ *Ibidem*, s. 107.

³⁸ G. GROSSI: *La città di Angitia...*, s. 24—31.

³⁹ CIL IX 3894.

⁴⁰ CIL IX 3901; CIL IX 3950; CIL IX 3893; C. LETTA, S. D'AMATO: *Epigrafia della regione...*, n. 170.

⁴¹ G. GROSSI: *La città di Angitia...*, s. 24—31.

i Wenera. Od boków świątyni odchodziły tarasy, ganki i pozostałości wcześniejszych budynków.

Wielkie trzęsienie ziemi w 364 roku spowodowało zniszczenie ośrodka i obniżenie poziomu wody w jeziorze Fucino, co mogło być przyczyną jego opuszczenia⁴². Jednak tradycje religijne na tym terenie nie zaniknęły. Na miejscu sanktuarium Angitii powstał kościół pod wezwaniem Madonny delle Grazie. W X wieku benedyktyni z Monte Cassino utworzyli kościół S. Maria di Luco oraz konwent San Rocca⁴³.

* * *

W dalszym ciągu wiedza na temat pierwotnych kultów świata antycznego jest niewielka, co daje szerokie możliwości interpretacyjne tego tematu. Wspólnym mianownikiem dla wczesnoitalskich bóstw opiekuńczych i uzdrowicielskich był niewątpliwie symbol węża. To m.in. on jest pomocny w określeniu dominującego charakteru kultu Angitii. Prawdopodobna wydaje się teza utożsamiania bogini z rzymską Bona Dea, można zaobserwować wiele analogii zarówno w sferze symbolicznej, jak i w samej koncepcji ich funkcjonowania. Ponadto kult ten był silnie związany z terytorium Marsów i Pelignów, jego elementy na stałe wpisały się w lokalne tradycje Abruzzo. Być może uniemożliwiło to również pełną asymilację z wierzeniami rzymskimi. Kult Angitii wymaga dalszej analizy, gdyż dotychczasowy stan badań nie pozwala jeszcze na kompleksową rekonstrukcję. Jednak każda próba rewizji wierzeń wczesnoitalskich może poszerzać współczesne rozumienie skomplikowanego systemu religijnego funkcjonującego na Półwyspie Apenińskim.

Bibliografia

- ANDO C.: *The Matter of Gods: Religion and the Roman Empire*. Berkeley 2009.
- BIANCHI U.: *Gli dei delle stirpi italiane*. W: *Popoli e civiltà dell'Italia antica*. Vol. 7. Ed. M. PALLOTTINO. Roma 1980, s. 197—236.
- BOËLLE C.: *Po-ti-ni-ja: l'élément féminin dans la religion mycénienne*. Paris 2004.
- BROUWER H.: *Bona Dea. The Sources and a Description of the Cult*. Leiden 1989.
- BUONOCORE M.: *L'Abruzzo è il Molise in età romana tra storia ed epigrafia*. L'Aquila 2002.
- CAPOVILLA G.: *Per l'origine di alcune divinità romane*. „Athenaeum. Studi di letteratura e storia dell'antichità” 1957, 35, s. 89—120.
- CARROZZONI P.: *Potnia Theron: la signora degli animali e la mitologia romana*. „Associazione Aequa” 2016, 18, 65, s. 3—9.

⁴² G. GROSSI: *La città di Angitia...*, s. 53; M. FEBONIO: *Historiae Marsorum libri tres*. Napoli 1668, s. 133.

⁴³ G. GROSSI: *La città di Angitia...*, s. 35.

- DART Ch.: *The Social War, 91 to 88 BCE. A History of the Italian Insurgency against the Roman Republic*. Farnham 2015.
- DEVOTO G.: *Gli antichi Italici*. Firenze 1967.
- DUMÉZIL G.: *La religione romana arcaica*. Przel. J. FURIO. Milano 1977.
- DURANTE M.: *I dialetti medio-italici*. W: *Popoli e civiltà dell'Italia antica*. Vol. 6. Eds. M. CRISTOFANI, A.L. PROSDOCIMI et al. Roma 1980, s. 790—824.
- ERNOUT A.: *Numina ignota II: Angitia-Acerta*. „Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes” 1965, 39, s. 189—199.
- FALCONE M.J.: *Medea e Angitia: possibili intersezioni nella cultura latina*. W: *Vita e Pensiero*. Eds. G. COLOMBO, M. PAOLINELLI, E. ZAMBRUNO. Milano 2011, s. 81—88.
- FEBONIO M.: *Historiae Marsorum libri tres*. Napoli 1668.
- FENELLI M.: *Lavinium*. W: *Archeologia Laziale* 6. Ed. S. QUILICI GIGLI. Roma 1984, s. 325—344.
- FERNIQUE E.: *Découverte d'une figurine de bronze représentant Angitia*. „Gazette Archéologique” 1883, 8, s. 223—225.
- FISHER-HANSEN T., POULSEN B.: *From Artemis to Diana: the goddess of man and beast*. Copenhagen 2009.
- FOWLER W.: *The Roman Festivals of the Period of the Republic*. London 1899.
- GROSSI G.: *La città di Angitia il Lucus Angitiae e le origini di Luco dei Marsi*. Avezzano 1981.
- GROSSI G.: *La „Safina tuta” in Abruzzo: Aequi-Aequiculi, Sabini, Marsi, Volsci, Pentri e Frentani dal 1000 al 290 a.C.* W: *Antica Terra d'Abruzzo* 1. Ed. G. GROSSI. Roma 1990, s. 221—354.
<http://www.spaziovidio.it/arceo/HTML/cartina/SA-lucus.html>.
- JAYNE W.A.: *The Healing Gods of Ancient Civilizations*. New Haven 1962.
- LA REGINA A.: *Note sulla formazione dei centri urbani in area sabellica*. W: *Studi sulla città antica. Atti del Convegno di studi sulla città etrusca e italica preromana*. Ed. G. MANSUELLI, R. ZANGHERI. Bologna 1970, s. 193—200.
- LA REGINA A.: *I Sanniti*. W: *Italia omnium terrum parens*. Ed. G. PUGLIESE CARRATELLI. Milano 1989, s. 301—432.
- LETTA C.: *Due nuove dediche latine dal Lucus Angitiae e il problema del peligno An(a)c(e)ta Cer(r)ia*. „Epigraphica” 1999, 61, s. 9—26.
- LETTA C.: *I Marsi e il Fucino nell'antichità*. Milano 1972.
- LETTA C.: *Il territorio del Fucino in età preromana e romana: problemi topografici, storici, archeologici*. W: *Atti per il centenario del prosciugamento del Fucino*. Aquila 1977, s. 109—132.
- LETTA C., D'AMATO S.: *Epigrafia della regione*. Milano 1975.
- MONAGHAN P.: *Encyclopedia of Goddesses and Heroines*. Denver 2010.
- OGDEN D.: *Drakon Myth and Serpent Cult in Greek and Roman Worlds*. Oxford 2013.
- PERFIGLI M.: *Le pericolose angustie della dea Angerona. Motivi culturali e codificazione religiosa*. „I Quaderni del Ramo d'Oro on-line” 2009, 2, s. 273—303 (http://www.qro.unisi.it/frontend/sites/default/files/Le_pericolose_angustie_della_dea_Angerona.pdf).
- PERUZZI E.: *Testi latini arcaici dei Marsi*. „Maia: Rivista di letterature classiche” 14. Ed. G. FUNAIOLI, G. PERROTTA. Messina 1962, s. 117—140.
- POCETTI P.: *Ancora sull'interpretazione di peligno anaceta alla luce di una nuova attestazione*. „Studi e Saggi Linguistici” [Ed. T. BOLELLI] 1982, 22, s. 171—182.
- POCETTI P.: *Una nuova iscrizione peligna e il problema di Anaceta*. „Rendiconti dalla classe di scienze morali, storiche, e filozofiche dell'Accademia Nazionale dei Lincei” 1980, 35, s. 509—516.
- ROCCA G.: *Ancora sul dossier italico di Cerere*. W: *La Tavola di Agnone nel contesto italico*. Ed. L. DEL TUTTO PALMA. Firenze 1996, s. 652—658.
- ROCCA G.: *Angitiae sacrum: riconsiderazioni su un'epigrafe da Trebula Mutuesca*. „Annali del dipartimento di studi del mondo classico e del mediterraneo antico. Sezione linguistica” 1994, 16, s. 223—239.

- SALMON E.: *Samnium and the Samnites*. Cambridge 1967.
- SANTI C.: *Angitia nel culto e nelle relazioni con il pantheon italico*. „Annali del dipartimento di studi del mondo classico e del mediterraneo antico. Sezione linguistica” 1994, 16, s. 241—257.
- SEMERANO G.: *Le origini della cultura europea. Rivelazioni della lingüistica storica*. T. 1. Firenze 1984.
- SILVESTRI D.: *Carattere e diffusione del latino in età arcaica*. Pisa 1993.
- SIMONCELLI P.: *Il rito dei Serpari*. „La Repubblica” 2006 (http://www.repubblica.it/viaggi/2006/04/27/news/il_rito_dei_serpari-117032840/?refr_eshce).
- STEK T.: *Cult, conquest and 'religious Romanization'. The impact of Rome on cult places and religious practices in Italy*. W: T. STEK, G.-J. BURGERS: *The impact of Rome on cult places and religious practices in Italy*. London 2015, s. 1—28.
- STEK T.: *Monumental Architecture of non-urban cult places in Roman Italy*. W: *A Companion to Roman Architecture*. Ed. R. ULRICH, C. QUENEMOEN. Hoboken 2014, s. 228—247.

Paulina Maria Przybyszewska

The goddess Angitia — a forgotten deity of the Marsi

Summary

The article engages a problem which heretofore was underexplored i.e. the early Italic cult of Angitia, a deity worshipped by the Marsi and Paeligni. The treatment is an attempt at a brief revision of this religious phenomenon, with an indication of its role, territorial range and the causes of its gradual decline. Owing to the use of epigraphical, historiographical and archeological material, the onomastics and the representations of deity, as well as the principal centres of its worship were described. The significance of serpents in religious practices and its strong links with the local traditions of Abruzzo were also emphasised.

Paulina Maria Przybyszewska

Die Göttin der Schlangen und der Gifte, Angitia — vergessene Gottheit von Marsern und Pelignern

Zusammenfassung

Im Mittelpunkt der vorliegenden Erörterung steht das bisher kaum untersuchte Thema, nämlich die frühitalienische Verehrung der Göttin, Angitia von den Volksstämmen: Marsern und Pelignern. Es wird hier versucht, das religiöse Phänomen kurz und bündig zu beschreiben und auf dessen Rolle, die territoriale Reichweite und die Ursachen dessen allmählichen Rückgangs zu verweisen. Mit Hilfe des epigraphischen, historiografischen und archäologischen Materials schildert die Verfasserin die Onomastik und die Abbilder der Göttin als auch die Hauptzentren deren Verehrung. Sie hebt auch große Bedeutung der Schlänge in religiösen Praktiken und ihren engen Zusammenhang mit lokalen Traditionen der Abruzzen hervor.